

Krékits József: Felszólító performatív beszédaktusok. A „beavatkozás” igéi

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 225 lap*

1. A könyv általános jellemzése: tartalom és szerkezet

Krékits József monográfiájában a performatív beszédaktusokkal kapcsolatos több évtizedes kutatómunkája legújabb eredményeit tárja az olvasóközönség elé a tőle megszokott igényességgel, alaposággal és részletességgel. A könyv elsődleges tárgya a felszólító performatív beszédaktusok vizsgálata a magyarban, amelyhez kapcsolódóan a szerző a szemantika, a pragmatika, a szintaxis, a nyelvfilozófia, a logika számos fontos kurrens témájába is betekintést nyújt. Kellő mélységgel, ugyanakkor megfelelő önmérséklettel tárgyal minden olyan kérdést, amely a fő kutatási téma kibontásának megértéséhez szükséges, és nemcsak szükséztávan a releváns irodalomhoz utalja az olvasót, mint ahogy az gyakran – bár érthető módon – előfordul a terjedelmi korlátokkal számolni kényszerülő tudományos dolgozatokban. A szerző vizsgálata során komplex megközelítést alkalmaz, a felszólító performatív aktusokat nemcsak a nyelvfilozófiai eredetű beszédaktus-elmélet eszköztárával jellemzi, hanem a nyelvészeti pragmatika, a szemantika, a fonológia, a morfológia és a szintaxis szempontjából is. A felszólító performatív aktusok explicit közvetlen és közvetett, illetve implicit megvalósulásai formai gazdagságának bemutatása nemzetközi szempontból is úttörő, nagy jelentőségű vállalkozás. A felszólító performatív beszédaktusok elemzésénél és tipologizálásánál a szerző komplex megközelítésének megfelelően legfőképpen a beszédaktus-elméletre, a szemantikai aspektusok és a pragmatikai aspektusok megkülönböztetésére, a performatív igék szemantikájára, a prototípuselméletre, a magyar mondatszerkezet sajátosságaira és a szóban forgó megnyilatkozások kontextuális tulajdonságaira támaszkodik. A klasszikus austini és searle-i beszédaktus-elmélet hibáit több ponton is kiküszöböli Krékits József azáltal, hogy a felszólító performatív megnyilatkozásokat

* Jelen recenzió az MTA–DE–PTE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával készült.

kontextusukban, valamint illokutív és perlokutív hatásukban elemzi. A klasszikus beszédaktus-elmélet által kanonikusnak tekintett (kijelentő mód, jelen idő, egyes szám első személyű performatív igealakokkal ellátott megnyilatkozás) és az attól eltérő formák gazdagságát a szerző olyan szépirodalmi művekből választott hatalmas példaanyagon keresztül mutatja be, amelyek párbeszédek révén tükrözik az élőbeszéd sajátosságait. Ezen kívül a szerző az elméleti nyelvészetben használatos minimálpár-technikát is alkalmazza a formai változatok és az azokkal járó jelentésbeli, funkcionális variációk megmutatására, továbbá introspektív példákra is támaszkodik. A magyar felszólító performatív beszédaktusok vizsgálata során, ahol kínálkozik, Krékits József más nyelvek adatainak elemzésére is utal, különös tekintettel az orosz nyelvre, ezáltal korábbi, az orosz nyelv performatív beszédaktusaira vonatkozó eredményeit is integrálja a jelen monográfiába. Az összevetés a beszédaktus-elmélet egyik fontos problémájának, tudniillik mennyire univerzálisak a beszédaktusok, illetve megvalósulásai, a megoldásához is hozzájárul.

Krékits József munkája hatalmas tudásanyagot fog át, ezt nyolcoldalas, magyar, orosz, német, angol, francia és szerbhorvát tételeket tartalmazó irodalomlistája is jelzi.

A könyv tizenkilenc fejezetet, egy hétéldalas német nyelvű összefoglalót, irodalomlistát, továbbá névmutatót és tárgymutatót tartalmaz. Az első öt fejezetben a szerző kijelöli a vizsgálat kereteit, szempontjait, majd a hatodik fejezettől a tizennyolcadikig szisztematikusan elemzi a magyar felszólító performatív megnyilatkozásokat, rámutatva az egyes csoportok közötti hasonlóságokra, átfedésekre, ebből világosan látszik az olvasó számára, hogy a beszédaktusok csoportosítását nem lehet elvégezni szükséges és elégséges feltételek segítségével. A tizenkilencedik fejezetben a szerző összefoglalja főbb eredményeit.

2. Az egyes fejezetek rövid áttekintése és néhány kritikai észrevétel

Bevezetés (7–10)

A monográfia első fejezetében a szerző indokolja témaválasztását, utalva annak időszerűségére és fontosságára, majd pontokba szedve rögzíti főbb kiinduló elméleti téziseit, amelyekből körvonalazódik a fentebb említett komplex megközelítés. Ugyanakkor a pontos gondolatmenetről és a monográfia felépítéséről nem kap az olvasó tájékoztatást.

Performatívumok a magyar nyelvben (11–14)

Ebben a fejezetben a szerző mindenekelőtt tisztázza a performativitás fogalmát, mégpedig Ervin Koschmiedernek (1930), jóval a klasszikus beszédaktus-elmélet megszületése előtt megjelent munkájából kiindulva. Ezután a fejezet fő célja a magyar performatívumok centrumának, azaz az explicit közvetlen performatívumoknak a számbavétele. Krékits József John L. Austin (1962), Jurij D. Apresjan (1986) és saját kutatómunkája alapján tizenöt csoportba sorolja a magyar performatívumokat, közülük öt csoport a felszólító értelmű preformatívumok osztálya. Sajnos a szerző explicit módon nem rögzíti az osztályozás kritériumait, az austini klasszifikációra és a vendleri igeosztályokra való utalások alapján az olvasó úgy gondolhatja, hogy a klasszifikáció alapja a performatív igék vizsgálata és nem a szerencsefeltételekre való támaszkodás, mint például a searle-i (1975a) osztályozásban.

A felszólító performatív megnyilatkozások változatos módon megformálhatók: közvetlenül a megfelelő performatív ige kijelentő és feltételes (!) módú, jelen idejű, egyes szám első személyű (ritkábban többes szám első személyű) alakjával: *felkérem (felkérjük), megkérnélek (megkérnénk)*. A feltételes módú megformálás a searle-i (1975b) elméletben a konvencionálisan közvetett beszédaktusok egyik lehetséges megjelenési formája, Krékits József tehát ezen a ponton is eltér a klasszikus

beszédaktus-elmélettől, a „közvetlenség vs. közvetettség” megkülönböztetés alapján ugyanis a performatív ige nyílt, más alakkal nem kombinált megjelenését tartja. Jó lett volna, ha a szerző pontos magyarázatai mellett erre a különbségre is utalt volna. A felszólító performatív megnyilatkozások közvetetten is megformálhatók: vagy a megfelelő explicit performatív ige (esetleg valamely főnévi, illetve melléknévi származéka) valamely alakjának és egy másik szónak (pl. segédigének) a kombinációjával (pl. *szeretném felkérni, meg akarom kérni*), vagy más nyelvi eszközökkel, implicit módon (pl. *Igyunk erre!, Jobb lenne, ha bemennénk*).

Szemantikai aspektusok: imperfektivitás-perfektivitás (15–25)

Pragmatikai aspektusok: illokutivitás-perlokutivitás (26–30)

Időirány a magyar performatív igék jelentésében (31–37)

Ebben az egymással szorosan összefüggő három fejezetben Krékits József részletesen foglalkozik azokkal az elméleti kérdésekkel, amelyeknek a megválaszolása nélkül elképzelhetetlen a felszólító performatív megnyilatkozások elemzése. A szemantikai és a pragmatikai aspektusokat a szerző elkülönítve tárgyalja, ugyanakkor világosan látszik a közöttük lévő kapcsolat is. A performatív igék performatív használatuk során „perfektív” jelentést valósítanak meg, akár perfektívek, akár imperfektívek (*kérem/megkérem, követelem/megkövetelem, köszönöm/megköszönöm*). A perfektív jelentés a totalitásra irányul, amely a minőségi határ, a mennyiségi határ vagy az időbeli határ elérésével valósulhat meg, ugyanakkor a perfektív alak erőteljesebb illokutív hatású, mint az imperfektív alak. A performatív igék pragmatikai aspektusának Krékits József az illokutivitás-perlokutivitás kategóriáit tekinti, amelyek részletes bemutatása, valamint a perlokutivitásnak mint elemzési szempontnak a kutatásba való bevonása előremutató irány a beszédaktusok további elemzése számára. A szemantikai és a pragmatikai aspektusok vizsgálatát Krékits József nem mondatnyi környezetben, hanem tágabb kontextusban végzi, és ez a beszédaktus-elmélet egyes ellentmondó tételeinek a feloldásához is vezet.

Explicit performatív kérések (38–54); Implicit performatív kérések (55–66)

E két fejezet a felszólító performatív megnyilatkozások első csoportjaként a beszédaktus-elmélet egyik legtöbbet elemzett aktusfajtájával, a kérésekkel ismerteti meg az olvasót. Az explicit és implicit kérések szemantikai és pragmatikai (illokutív és perlokutív) jelentésének, funkciójának részletes bemutatása mellett Krékits József nagy hangsúlyt fektet a kérések szintaktikai megvalósulásának a tárgyalására, élénk tárva a kérések megvalósulásának rendkívüli formai gazdagságát. Kiemelendőnek tartom, hogy a szerző külön figyelmet szentel a kérésekben megjelenő simulószavak, illetve partikulák (pl. *csak, már, még, no*) szerepének tisztázására, ez pedig a jelenlegi pragmatikai kutatások egyik fontos témája. A szerző a kérések vizsgálata során számos összehasonlítást tesz az orosz nyelvvel, s ez nemcsak a kontrasztív nyelvészet terén nyit újabb kutatási irányt, hanem az úgynevezett kultúráközi pragmatikának (cross-cultural pragmatics) is szerves részét képezi.

Javaslatok (67–81); Ajánlások (82–91); Tanácsok (92–104)

Felszólítások – felhívások – kihívások (105–110)

Meghívások – invitálások – kínálások (111–124)

Krékits József a monográfia következő öt fejezetében a felszólító performatív beszédaktusok második csoportjába tartozó aktusfajtákat vizsgálja. Valamennyit a kérések elemzésénél alkalmazott komplex megközelítés révén tárgyalja. Világosan utal arra, hogyan különbözik ez a csoport a kéré-

sek osztályától, illetve arra, milyen hasonlóságok és különbségek fedezhetők fel a csoporton belül az egyes aktusfajták között. Ezen összehasonlítások során látszik az is, milyen nehéz gyakorlati feladat az aktusok kategorizálása, elméleti szempontból pedig az, hogy a valóban gyümölcsöző hozzáállás a beszédaktusok osztályozásához csak a szerző által is alkalmazott „centrum-periféria” megközelítés lehet, amelynek révén lehetőség nyílik, egyfelől az egyes aktusfajtákon belül a konkrét megvalósulások egymáshoz való viszonyítására, másfelől, a csoporton belül az egyes aktusfajták közötti kapcsolat megragadására. E fejezetekben a szerző a hétköznapi nyelvhasználat beszédaktusai mellett a hivatalos, intézményesített beszédaktusokra is figyelmet fordít, ez szintén érdekes eredményekkel szolgál a magyar nyelvhasználatra vonatkozóan. Az aktusok perlokutív hatásának elemzésekor a szerző a legtöbbet a kiváltott szóbeli válaszokkal foglalkozik, ezáltal munkája a diskurzuselemzés egyik aktuális témájához, nevezetesen a beszédaktus-szekvenciák elemzéséhez is hozzájárul, kiküszöbölve a beszédaktus-elmélettel szemben felrótt egyik leggyakoribb vádat, a statikusságot.

Figyelmeztetések és prevenciók (125–138)

A felszólító performatív megnyilatkozások harmadik csoportját Krékits József rendszerében a figyelmeztetések és a prevenciók alkotják. A figyelmeztetések elemzése során Krékits József rámutat arra, hogy a megnyilatkozások illokutív szakaszának és a propozíciós tartalmat hordozó résznek az összjátéka is fontos lehet a beszédaktusok elemzésénél, vagyis nem indokolt az illokúciós erőt jelölő eszközök és a propozíciós tartalom merev szétválasztása. Emellett az udvariassági szempontok, a konvenciók, a szemantikai aspektusok, a várhatóság / nem várhatóság kategóriája stb. mind-mind befolyásolják a figyelmeztetések és a prevenciók megvalósulásait. E fejezetben is számos újabb megfigyelést, elemzést találunk, amelyeket a szerző élvezetes formában tár az olvasó elé.

Követelések – parancsok – utasítások – kötelezések (139–159) Parancs vagy parancsolat (160–163); Megbízások (164–166)

Krékits József a monográfia 14–16. fejezeteiben a felszólító performatív beszédaktusok negyedik csoportját veszi alaposan szemügyre. A tágabb értelemben követelést vagy parancsot kifejező beszédaktusokat két nagy részre bontja: követelésszerű (autoritatív) és parancsszerű (autoritárius) aktusok. A követelésszerű explicit közvetlen performatívumok közé sorolja a *követelem*, *kérem*₂, *megkérem*₂, *felkérem*₂ igéket, míg a parancsszerű explicit közvetlen performatívumok közé tartozónak véli a *parancsolom*, *megparancsolom*, *elrendelem*, *utasítom*, *kötelezem*, *megbízom* igéket.¹ A közvetlen explicit formák vizsgálata mellett részletesen bemutatja a szerző a közvetett explicit, illetve az implicit formákat is. A pragmatikai aspektusok tárgyalásánál kifejtett külső és belső illokúciós hatás fogalmának segítségével, illetve számos más tényező alapján a szerző finom jelentésárnyalatokat különít el, meglehetősen aprólékos módon. Az olvasó számára azonban nem mindig könnyű feladat meglátni azokat a funkcionális különbségeket, amelyeket a szerző javasol.

Megengedések és engedélyezések (167–178); Tiltások (179–189)

A felszólító performatívumok utolsó, ötödik csoportjába a megengedések és engedélyezések, valamint a tiltások tartoznak. Mindkét aktusfajtának külön fejezetet szentel a szerző, ezúttal is a komplex megközelítés módszerével mutatva be az aktusok megjelenési lehetőségeit. Az előző

¹ A *kérem*₁, *megkérem*₁, *felkérem*₁ a kérések csoportjába tartozik.

csoport elemzésénél elkülönített követelésszerű és parancsszerű minősítéseket a megengedések és engedélyezések, valamint tiltások esetén is alkalmazza. Az ebbe a csoportba sorolható aktusok elemzésénél Krékits József a logika vonatkozó álláspontját is figyelembe veszi, így a komplex megközelítést tulajdonképpen egy újabb szempont bevonásával bővíti.

Összefoglalás (190–195); Anstelle des Resümees (196–202)

A monográfia 19. fejezete összegzi a szerző elméleti megállapításait, és tételesen felsorolja eredményeit. Ezután a munka német nyelvű összefoglalója következik. A német nyelvű összefoglaló is tartalmaz számos magyar nyelvű példát, amelyeknek azonban, sajnos, sem glosszázását, sem fordítását nem adja meg a szerző. Hasonló hiányosságokat a monográfia több fejezetében is lehet tapasztalni: az idegen nyelvi idézetek fordításait nem mindig lehet megtalálni.

Végül néhány apró, technikai jellegű megjegyzést kíván tenni a recenzens. Nagyban megkönnyítette volna a monográfia olvasását, ha a szerző megszámozza a fejezeteket, a recenzióban követett gyakorlathoz hasonlóan a felszólító performatívumok öt csoportját egy-egy fejezetbe szervezi, az egyes csoportokon belül elkülönített aktusfajtákat pedig alfejezetekben tárgyalja. Továbbá hasznos lett volna, ha a példákat is beszámozza a szövegben, a nagyszámú példa miatt akár fejezetenként újakezdve a számozást. Mindezek lehetővé tették volna az utalások jobb követését. Szintén megkönnyítette volna a kötet feldolgozását, ha a szerző minden fejezet végén – kitűnő elemzései után – összegzi az adott csoportra vonatkozó főbb megállapításait.

3. Összegzés

Krékits József monográfiája egyedülálló, hiánypótló munka a magyar szakirodalomban, amely apróbb következtelenségei, hiányosságai ellenére elméleti megalapozottságával, komplex nézőpontjával és gondos empirikus elemzéseivel mintául szolgálhat a magyar beszédaktusokat leírni kívánó kutatók számára, továbbá nélkülözhetetlen oktatási segédanyaggá válhat a pragmatikai ismereteket közvetítő egyetemi és főiskolai kurzusokon.

SZAKIRODALOM

- Austin, John L. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford University Press, Oxford.
- Apresjan, Jurij D. 1986. Performatív v grammatike i v slovar. *Izvestija Akademii nauk SSSR. Serija literatury i jazyka* 45: 208–23.
- Koschmieder, Ervin 1930. Durchkreuzungen von Aspekt- und Tempussystem im Präsens. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 341–58.
- Searle, John R. 1975a. A Taxonomy of Illocutionary Acts. In: Keith Gunderson (ed.): *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* VII. University of Minnesota Press, Minneapolis. 344–69.
- Searle, John R. 1975b. Indirect Speech Acts. In: Peter Cole–Jerry L. Morgan (eds.): *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. Academic Press, New York, 59–82.

Németh T. Enikő